

T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

I. SAKARYA VE ÇEVRESİ TARİH VE KÜLTÜR SEMPOZYUMU

(22 – 23 Haziran 1998)

CUMHURİYETİMİZİN YETMİŞBEŞ YILINA ARMAĞAN

EDİTÖRLER:

Prof.Dr. Mehmet ALPARGU
Yrd.Doç.Dr. Enis ŞAHİN

ADAPAZARI – 1999

SAKARYA’NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Enver KONUKÇU*

14 Haziran 1954’de kabul edilen 6419 sayılı kanuna göre, Adapazarı “Sakarya Vilâyeti” haline dönüştürüldü. Kanunun yürürlüğe girişi ise 1 Aralık 1954’dür. Resmî Gazete’deki haber şöyledir: “Kocaeli Vilâyeti’ne bağlı Adapazarı kazası kaldırılarak, merkezi Adapazarı olmak ve yine Kocaeli Vilâyeti’ne bağlı Akyazı, Geyve, Hendek, Karasu kazalarını ihtiva etmek üzere Sakarya adı ile vilâyet kurulmuş ve eski Adapazarı kazasını ihtiva eden nâhiye ve köyler Sakarya’nın merkez kazasına bağlanmıştır”. Karar, Adapazarı’nda bir bayram havasına sebep olmuştur. Kaymakamlık levhası törenle indirilmiş ve yerine “Sakarya Vilâyeti” levhası konulmuştur. Belediye Başkanı Suavi Damalı, Adapazarı’nın sembolik anahtarını ilk vali Nâzım Üner’e takdim etmiştir. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Başbakan Adnan Menderes, BMM’si Başkanı Refik Koraltan ve Dahiliye Vekili Nâmk Gedik’e teşekkür telgrafları çekilmiştir.

Mersin – İçel, Manisa – Saruhan, İzmit – Kocaeli, Hasankale – Pasinler gibi belde-kaza/il ikilisi, bu defa da Adapazarı – Sakarya’da uygulanmıştır. Zaman zaman mülkî idârede yeni nahiye, kazaların meydana gelişi ile değişiklikler yapılmıştır. İlk defa 1954’de “vilâyet olma şansını” yakalayan Adapazarı, ilk ve orta çağlarda, Bithynia; XIV. yy’dan itibaren de Kocaeli arazisinde göze çarpmaktadır. Ne zaman kurulduğu bilinmiyor. Orhan Gâzi zamanında, Türkmen köyü olarak tarih sahnesine girmiş oluyor. “Ada” köyü, Sakarya Nehri’nin akışta, sol-kısmında kalmaktadır. Çark Suyu ve Sakarya arasında bulunuşu sebebi ile “Ada” görünümü kazanmıştır ve belki de bu vaziyeti isimlendirmede rol oynamıştır. Sakarya Nehri, bahar aylarında ve yağmurlu zamanlarda sık sık taşıdığı için, sakinleri, köyü Erenler Tepesi’ne yakın alanda, düzlükte, bölgeye has olan yeşillikte kurmuştur. Resmî belgelere “Karye-i Ada” diye geçmiştir. XVII. yy’da dahi köy durumunu koruyordu. Evliyâ Çelebi, Sapanca – Hendek yolculuğu esnasında tahta bir köprüden geçmiş, o yüzden de köyü yazmaktan uzak kalmıştır. Ancak, ondan sonra bölgeden geçen Fransız gezgini Jean-Baptiste Tavernier, Sapanca ve gölü anlattıktan sonra “Ada” isimli yerleşmeden bahsetmektedir. Keza, Polonyalı Simeon da onun gibi Ada’dan köy diye söz etmektedir.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Fen – Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Adapazarı, tarihî kentlere yakındı. Akyazı ve Sapanca Kocaeli Sancağı'nda, bazen Hüdavendigâr Eyâleti'nde, İzmit Mutasarrıflığı'nda kaza merkezleri idiler. Geyve, Taraklı ve Göynük de büyük yerleşme yerleri idi. Sakarya ve buna bağlı akarsular Mudurnu Suyu/Dinsiz Su, Kanlı Çay, daha birçoğu ovayı bataklık hâle sokmuşlardı. Tarihî bilgiler ilkçağdan günümüze kadar olayı doğrulamaktadır. Sakarya'nın doğu tarafları, Osmanlı kaynaklarına göre, "Akova ve Akyazı" diye isimlendirilmiştir. Yöre, Akça Koca'ya kaydı hayat şartı ile verilmiştir. İzmit fethinden önce Konuralp gibi hayata veda eden Akçakoca, bugün Kandıra yolu üzerinde, Baba Tepesi'de, Karadeniz" gören bir mevkide toprağa verilmiştir. Kocaeli veya İzmit Mutasarrıflığı'nda, XIX. yy'ın ilk yarısında, Sapanca kaza merkezidir. Adapazarı da buraya bağlıdır. Devlet Sahnâmelerinde, belgelerde, hükümlerde Adapazarı ma'a Sapanca yâni Sapanca ile birlikte Adapazarı'ndan bahsedilmektedir. Adapazarı kelimesi, aynı zamanda iktisâdî bir yapıyı da gündeme getirmektedir. İktisatçıların da vurguladıkları gibi köyler, kasabalar pazarlar vasıtası ile büyüme imkânı bulabilmiştir. Adapazarı da öyledir. Yâni "pazar" özelliği köyün adına eklenmiş ve "Adapazarı" ismi ortaya çıkmıştır. Sadece burası mı? Elbette değil. Başka yakın örnekleri de var. İstanbul'un başkent yapılması, özellikle Kanûnî devrindeki yolların geliştirilmesi, üzerindeki köyleri, nahiyeleri veya kasabaları da değişikliğe uğratmıştır. İzmit, Sapanca, Hendek, Düzce bu gelişmenin sonucudur. İsfendiyarlılardan / Kızılâhmedlilerden Şemsi Paşalılar da, Pertev Paşa, Rüstem Paşa gibi Hendek ve Düzce'de, Bolu'da ekonomik hayatı canlandırmışlar; han, hamam, kervansaray yaptırmışlardır. Sapanca, Rüstem Paşa'nın eseridir. Hendek Pazarı ve Düzce Pazarı da Şemsi ve Mustafa Paşaların hayırları ile Adapazarı özelliğini taşıyabilmişlerdir. Tanzimat'tan sonra, Ada-pazarı, Sapanca'yı gelişme bakımından geride bırakmıştır. 1852'de kaza haline gelmiştir. Bu defa Adapazarı ma'a Sapanca yerine, Sapanca ma'a Adapazarı ortaya çıkmıştır. Az sonra da, Rumeli ve Kafkasya'daki, Kırım'daki göç hareketleri Adapazarı'nı, salnâmelerdeki deyiimi ile Sefine-i Nûh'a çevirmiştir. Köy, sürekli artan göçlerle modern kaza hâline dönüşmüş, paralel olarak da köy nüfusları ve sayıları artmıştır. 1864'de, Devlet Sahnâmesi'ne göre Adapazarı'nın mülkî yapısı şu şekildedir: Eyâlet-i Hüdâvendigâr (merkez: Bursa), Livâ-ı Kocaeli (merkez: İzmit), Kazalar: Geyve, Akhisar-ı Geyve, Taraklı, Kandıra, Kaymas, Şeyhler, Akâbâd ma'a Beşdivan, Ağaçlı ve Adapazarı ma'a Sabanca. 1864'den sonra Adapazarı Kazası'nın belediye teşkilâtı da yeni düzene göre meydana getirilmiştir. Kuruluşu 1869'dur.

Comte A. de Moustier, 1862'deki Adapazarı'nı "Kasaba, Sakarya'nın sol kıyısında kurulmuş, 10 000 nüfusa sahiptir. Ada-Köy de deniliyor. Burada, Rafaelli isimli Rum ile tanıştım. Büyük bir imâlatçı. Cevizden tüfenk kabzası yaparak Avrupa'da satıyor. Bölgedeki ceviz ağaçları pek çok. Hem de pek cüsseli ağaçlar var. Etrafı ormanlık. Ne yazık ki, bu zenginliği gelecek nesillere hazırlayıp, bırakanları takip edenler yok. Bir tek genç ağaca rastlamadım. Bu gidişle Adapazarı ormansız kalabilir".

Sırrı Paşa'nın idâreciliği sırasında Adapazarı'ndan geçirilen, Erzurum Caddesi-i Kebiri, Kayseri-Bağdad Postası Yolu, Ankara ve Kastamonu Şosesi (chaussée) yanında, demiryolu gibi modern ihtilâl, Adapazarı'na yeni bir gelişme imkânı sağlamıştır. Böylece Bolu'nun Akçaşehir, Alaplı ve Ereğli gibi iskeleleri, eski önemini kaybetmiştir. Ayrıca, Bolu, Düzce, Mudurnu, Göynük gibi yerler de, İstanbul ile bağlantısını bu defa Adapazarı ile sağlamaya başlamışlardır. Demiryolu, Haydarpaşa-İzmit-Sapanca-Geyve hattını takip ediyordu. Zamanın demiryolları idâresi Adapazarı'nın iktisâdî ve hinterland durumunu göz önüne alarak, Arifiye'den kasabaya bir bağlantı inşa ettirdi. 2 Haziran 1890'da, ilk tren Adapazarı İstasyonu'na girdi. Bakanlar, demiryolu yöneticileri, konsoloslar, İzmit Mutasarrıfı ve kaza kaymakamları, bankacılar ve bütün Adapazarlılar bu muhteşem güne, ulaşım reformuna yenilik kattılar. Servet gazetesi, 3 Haziran 1890 Salı günü nüshasını Adapazarı'na verdiği önemi vurgulamak için, tahsis etmiştir.

II. Sultan Abdülhamid devrinde, Anadolu'nun coğrafi ve tarihî, iktisâdî vaziyetini içine alan büyük bir eser yazan Vital Cuinet, İzmit Mutasarrıflığı bölümünde, Adapazarı kazasına yer ayırmıştır. Ona göre kasaba ve kaza, Kandıra, Karadeniz, Kastamonu Vilâyeti'nin Bolu Sancağı'nın Düzce Kazası, Geyve ile çevrilidir. Sapanca, Akyazı ve Hendek gibi üç nâhiyesi, 205 köyü vardır. Kırım, Rumeli, Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan gelen göçmenlerce iskân olunmuştur. Ortodoks Rumlar ile 1608'den itibaren yörede yerleşmeye başlayan Protestan ve Gregoryen Ermeniler, Osmanlı bayrağı altında rahat bir hayat sürmektedirler. Toplam nüfus 59 598 olup, yarıya yakını kazada oturmaktadır.

Adapazarı, Mecidiye, Semerciler, Câmî-i Cedîd-i Evvel, Hasırcılar, Âzîziye, Câmî-i Cedîd-i Sâni, Papuccular, Çukur Ahmediye, Garip, Gedikoğlu, Çıracı v.s. toplam 25 mahalleye sahipti.

20 Nisan 1924'de, 491 sayılı mülga Teşkilât-ı Esâsiye Kanûnu'nun 89. Maddesi gereğince, yeni bir yapılanmada Adapazarı'nın durumu şöyledir: Kocaeli Vilâyeti: Merkez İzmit, kazalar: Gebze, Karamürsel, Gölcük, Kandıra, Karasu, Akyazı, Hendek, Geyve ve Adapazarı'dır.

Nahit Sırrı Örik (1895 – 1960), “Adapazarı'nda Bir Gece” isimli ve 1933 yılına ait intibalarını şu şekilde ifade etmektedir: “Erenler mezarlık imiş. Tam tepesinde bir türbe varmış. Oradan Adapazarı'nı seyretmek harika. 23 000 nüfuslu denen Adapazarı, meğer hayli büyükmüş. Mezarlar arasında bata-çıka Erenler'e çıktık. Bir taraftan çoğu bahçeli evleri ile büyük ve düz bir ovaya yayılmış Adapazarı. Öbür tarafta, bir kenarına Sakarya'nın sarımtırak bir şerit uzattığı asıl büyük ova. Tepenin zirvesi... İskele benzeyen boş ve ahşap, tek katlı bir bina var. Evliyâ'nın mezarı bu bina içinde imiş... Adapazarı birçok vilâyet merkezinden daha büyük. İzmit'ten büyük ve ticâretli bir yer olduğu için, oraya tercih ile Kocaeli vilâyetinin merkezi yapılmasını isteyenler var. Gerçi demiryollar memleketin her tarafını, her yerini birbirine

bağlayınca, imtiyazlı vaziyetine hâlele geleceği, yâni Bolu ve havâlisinin ithalat ve ihracat kanalı olmak sıfatını kaybedeceği muhakkaktır. Lâkin, iki mühim servet olan kereste ve patatesini daha fazla üretilip, ihrac edebileceği Adapazarı'nın, Adapazarı ve civârında dendiği gibi, Ada'nın ticâret sahasındaki bugünkü ehemmiyetini yine muhafaza etmesi ve hatta artırması elbette kabildir. Fakat, bu kasabada hiç mâzî yok. Hemen yegâne tarihî hatırası olarak bir sokak içinde harap bir ev göstererek, bir asırlık olduğunu söylediler. Öteki evlerin en eskileri elli altmış senelik şeyler. Ne bir âbide, ne eski bir bina! Kasaba nüfusunun mühim bir kısmını, memleketin bugünkü ve dünkü hududlarının dört tarafından, ya babası, ya kendisi gelmiş kimseler teşkil ediyormuş. Adapazarı, kırk sene evvel gâliba nâhiye merkezi bile değilken, şimdi en canlı ve zengin vilâyet merkezlerinden biri olan Zonguldak'a benziyor". Böylece 1933'de, Adapazarı'nın rüyâsı, 1954'de gerçekleşmiş oluyor.

Adapazarı kasabası şimdi artık büyük şehirdir. Mülki teşkilâtlanmada, devrin hükûmeti ve Adapazarlılar, beldelerini ve çevresindeki ilçelerini "Sakarya İli" şemsiyesi altında toplamıştır.

Sakarya, Türkiye'nin birkaç büyük nehrinden biridir. Eskişehir'deki Çifteler'in güneydoğusunda, Sakarbaşı/Sakarya başından doğmaktadır. 824 km'lik akışla, Eskişehir, Bilecik ve Sakarya illerinden geçerek, Karasu'nun batısında Karadeniz'e dökülmektedir. Strabon, Sakarya'dan bahsetmekte ve Sangia denilen yerden kaynaklandığını yazmaktadır. İlk ve orta çağlarda Sangarios/Sangarius diye tanınmıştır. İsim bununla da ilgili olabileceği gibi, Türkçe'deki Sakar ile de ilgili olabilir. İbn Battuta, S k r i şeklinde yazmıştır. Nitekim, Sakar ve Sakar Başı bu görüşü destekler mahiyettedir.

Adapazarı ile birlikte sık sık bahsedilen yerlerden biri de, ismini borçlu olduğu Çark'dır. Eski Melas Çayı üzerinde bulunmaktadır. Gölde ayak alan bu çay, Adapazarı'nın batısından geçmekte ve yukarıda, Söğütlü taraflarında Sakarya'ya katılmaktadır. Adapazarı'na "Ada" özelliğini de bu suretle kazandırmış olmaktadır. Melas Çayı, Türkmenler veya yörükler arasında unutulmuş ve belki de akışından dolayı "Yavaş Suyu" denilmiştir. Bugün Söğütlü taraflarında da bu akarsuya "Yavaş Suyu" ismi verilmektedir. Yavaş Suyu'ndan Adapazarı'na su temini yoluna gidilmiş, Devoğlu Mustafa Ağa, bu hayırlı işi ilk defa gerçekleştirmiştir. Sonra, Yavaş Suyu'ndan, dolap vasıtası ile su alınmış, halk bu yapıya "Çark" adını verdiği için de, akarsu "Çark Suyu" adını almıştır. Tabiatıyla, Yavaş Suyu da yerini Çark Suyu'na bırakmıştır. 1894'de, Çark yenilenmiş ve Adapazarı'na akıtılan su artırılmıştır. Vital Cuinet'ye göre, Çark Suyu, kasabada 45 çeşmeyi beslemekteydi.

Adapazarı - İzmit'i birleştiren yol üzerindeki Ser-Divân da bugün büyük bir kasaba hâline gelmiştir. Divân/muhtarlık Bolu ve Düzce'deki gibi, Osmanlılar zamanında Adapazarı ve çevresinde de kullanılmıştır. Akçakamış - Kara Diken arasındaki Beş Divân örneğindeki gibi Ser Divân da dikkati çekmektedir. Baş Divân

anlamına gelen isim, bugün de aynı durumunu korumaktadır. Lozan sonrası yer değiştirmelerde, burada sakin Rumlar yöreyi terk etmişler ve Yunanistan'a gitmişlerdir. Göle hakim bir yerde bulunan Ser Divân, Gökçe Alan, Gökçe Alan Düzü, Hızır İlyas, Köstek Taşı, Boşnaklar, Çörtlen, Çörtlen Düzü, Yayla Bayırı, Çelemiş (Bolu'daki Çele Köyü ile aynı ismi taşıyor), Bağlar Başı, Dağ Köyü Altı, Çark Ovası ve Hagios Dimitri'den bozulma Aya Dimitri, günümüze kadar gelen mevki isimleridir. Ser Divân, Drama ve Bulgaristan'dan gelen göçmenlerle iskân edilmiştir. Walther von Diest, 1886'da Ser Divân'dan geçmiş, bu köyün Sarı Doğan'la ilgili olabileceğine dikkati çekmiştir.

Sapanca Gölü ile Çark arasında, Yavaş Suyu / Çark üzerindeki Beş Köprü, Türk çevresinin ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. VI. yy'da Bizans İmparatoru Iustinianus (527 -565) zamanında, Sangarius Nehri üzerinde yapılmıştır. Bizans kaynaklarına göre, köprünün ismi Pontogephyra / Pentagephyra'dır Ponto-Gephyra, Liman Köprü anlamına gelmektedir. Penta-Gephyra ise Beş Köprü demektir. Procopius, "De Aedifis"inde, Iustinianus tarafından inşa ettirildiğini bildirmektedir. İlk Osmanlı fetihlerinde, köprü yanındaki hisar, akıncıların üssü olmuştur. İzmit-Sapanca-Geyve yolu ve köprülerinin Osmanlılar zamanında geliştirilmesi üzerine, Beş Köprü, sadece gezginlerin ilgisini çeken, terk edilmiş bir yapı olmuştur. Trabzon Ermenisi P. Minas Bijişkyan, köprü ile ilgili bir halk rivayetini, XIX. yy başlarında tespit etmiştir: "Sakarya Nehri'nin yakınından geçen Namerd Köprüsü denilen büyük bir taş köprü vardır. Türklerin bana söylediklerine göre, dervişin biri köprünün sahibini lânetlemiş olduğundan, nehir yolunu değiştirmiş ve köprü kuru toprak üzerinde kalmıştı. O yüzden derviş de, "Geçme Namerd Köprüsü'nden ko aparsın su seni / Yatma tilki gölgesinde ko aslan yesin seni" mısralarını söylemiştir.

Beş Köprü, Charles Texier'nin de bahsettiği gibi bir kitâbeye sahipti. Bunun metni: Bizans İmparatoru ve yazarı Konstantinos Porphyrogenetos'un (913 - 957) *De Thematibus* 'unda verilmiştir:

"Bütün Barbarlar, Med ülkesi ahâlisi ve gururlu Hesperie (İspanyollar) gibi, hızını bu kemerler altında kestiğim Sangarius... Sen de, şimdi bir hükümdar gayretinin esiri olarak, önünden geçiyorsun. Önceleri ele geçirilmezdin. Yelkenlilere de (akışınla) kötülük yapıyordun. Şimdi, sert taştan inşa edilmiş prangalar altında, uyuyorsun". Bu kitâbe, derviş örneğindeki gibi boyunduruk altına alınmış, artık yolcularına tehlike arzetmeyen köprü hâline getirilmiştir.

KAYNAKLAR:

*Ahmed Refik, Türk Mimârları, İstanbul, 1937, s. 142-143.

*Aydın Tarihi, sayı: 253, 1-31 Aralık 1954, Ankara, 1954.

- *P. Minas Bijişkyan, Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817 – 1819), s. 19.
- *Vital Cuinet, La Turquie d'Asie, Paris, 1894 IV, s. 373-374.
- *Besim Darkot, Sakarya, İA, X, s. 90-94.
- *Walther von Diest, Von Tilsit nach Ankara, Gotha, 1898.
- *Evliya Çelebi, Seyâhatnâme, İstanbul, 1311, s. 172.
- *C. Foss, Byzantine Malagina and the Lower Sangarius, Anatolian Studies, XL (1990), s. 161-183.
- *W. der Goltz, Anatolische Ausflüge, Berlin, 1896.
- *T. Gökbilgin, XV. ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Has, Mukataa, Mülk ve Vakıflar, İstanbul, 1952, s. 161-162.
- *Hülya Hasköylü, Adapazarı'nda Iustinianus (Sangarios) Köprüsü: Beşköprü, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi, İstanbul, 1967.
- *Hürriyet Gazetesi, Kocaeli Fatih Akçakoca'nın Türbesi Onarılacak, 17 Mart 1972.
- *Hamit İnandık, Adapazarı Araştırma Notları (Prof.Dr. Enver Konukçu Kitaplığı, Özel Dosya).
- *Hamit İnandık, Adapazarı Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojik Etüdü, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü Dergisi, II/3-4 (1952), s. 133.
- *Hamit İnandık, Sakarya Deltası, İÜ-EF-CED VII/13 (1963), s. 83-98.
- *Enver Konukçu, Sakarya Araştırmaları (Basılmamış Dosya)
- *Leon Maccas, Hellénisme de l'Asie Mineure, Paris; 1919, s. 98.
- *Procopius, Des Aedifis de Justinian, çvr. Cousin, Paris, 1685, s. 320-321.
- *Ruge, Sangarios, Pauly-Wissowa, Reallencylopadie II, Seri 1, s. 2269.
- *Servet Gazetesi, 3 Haziran 1890, s. 1.
- *Servet Gazetesi, 14 Ekim 1909, s. 172.
- *Son Teşkilâtı Mülkiyede Köylerimizin Adları, İstanbul, 1928, s. 807-808.
- *Strabon, Coğrafya / Geographika, Kitap: XII, Bölüm: 1-111, çvr. A. Pekman, İstanbul, 1969, s. 21.

*Sencer Şahin, Adapazarı / Beşköprü Mevkiindeki Antik Köprü ve Çevre Tarihi Coğrafyasında Yarattığı Sorunlu Durum, VII. Kazı, Arkeometri Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1986, s. 179.

*Takvim-i Vekâî, no: 3984, 18 Teşrin-i evvel 1336, s. 1.

*Takvim-i Vekâî, no: 4001, 25 Safer 1339, s. 1.

*Tarik Gazetesi, no: 1991, 13 Teşrin-i evvel 1889, s. 2-3.

*T. Tarkan, İlçemiz Adapazarı, Adapazarı, 1968, s. 38, 40-42.

*Charles Texier, Asie Mineure, Paris, 1862, s. 88.

*İ. H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, Ankara, 1947.